

XIX ғ. 2-ЖАРТЫСЫ ЖӘНЕ XX ғ. БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ ТҮРЛІ КӘСІПШІЛІКТЕРДІҢ ДАМУЫ

ЕСПЕНБЕТОВА А.М.^{1*}, ИСЕНОВ Ө.И.²

***Еспенбетова Айнагүл Мейрамбекқызы¹** – Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

E-mail: aikami@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0026-9678>

Исенов Өтеген Ихсанович² - Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., Қазақстан

E-mail: utegen59@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6616-5252>

Аңдатпа. Мақала XIX ғасырдың 2-ші жартысы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық даму тарихына арналған. Авторлар мәселе төңірегінде жарық көрген отандық және шетелдік еңбектерге тарихнамалық шолу жасайды. Өлкедегі капиталисттік қатынастардың таралуы, сауда-саттықтың дамуы, мол табиғи ресурстар мен жеткілікті мал өнімдерінің болуы және Ресейдің отаршыл саясатының қазақ жеріндегі өндіруші өнеркәсіптің құрылуына түрткі болған басты фактор ретінде талданады. Экономикалық өңірдің басты салалары ретінде Қазақстанның түрлі аймақтарындағы былғары өңдеу, май шайқау мен әзірлеу, сабын қайнату, ұн тарту, темекі, шарап дайындау және былғары өңдеу, май қорыту мен шайқау, сабын қайнату, ұн тарту, темекі, шарап дайындау және тау-кен ісі, мұнай өңдеу, тұз өндіру кәсіпшіліктерінің құрылуы және қызметі сипатталады. Деректік статистикалық талдаулар арқылы өнеркәсіп орындарында өндірілген өнімдердің сандық, пайыздық көрсеткіштері беріледі. Ресей империясының қазақтарға қатысты экономикалық саясаты және шетелдік және ресейлік компаниялар иелерінің кәсіпорындарындағы жергілікті қазақтарды қанауы, отаршылдық сипаты талданады. Сонымен қатар, авторлар XIX ғасырдың 2-ші жартысы мен XX ғасырдың басы аралығындағы қазақ даласындағы түрлі кәсіпшіліктердің өндірістік қызметін және даму тенденциясын көрсететін сандық көрсеткіштер мен статистикалық есептік деректер негізінде салыстырмалы талдау жасайды.

Түйін сөздер: өнеркәсіп, капитализм, экономика, сауда, даму, шикізат, шаруашылық, кәсіпшілік.

Кіріспе.

Қазіргідей жахандық даму үдерісінде еліміз әлемдегі қуатты елдермен бәсекелестікке түсе алатын даму серпінін басын кешіріп келеді. Осындай аз ғана уақыттан үлкен өзгеріс пан дамудың жоғарғы сатысына жеткен еліміздің өткен ғасырлардағы тарихын, әсіресе XIX ғ. Отарлық жағдайдағы әлеуметтік экономикалық дамуын ой елегінен өткізіп, оның тәжірибесін сарапқа салуды жөн көрдік және ол Отан тарихында маңызды мәселелердәі бірін құрайтыны анық. Еліміздің экономикалық дамуында кәсіпкерлік пен түрлі шаруашылық салалары аса маңызды рөл атқарады және оның өткен тарихтағы даму жолын білу бүгінгі тарих пен болашақты болжауға мүмкіндік береді.

XIX ғасырда қазақ даласы Ресейдің қоластындағы отар ел болды. Сауда-саттықтың ілгерілеуі, мол табиғи қор мен жеткілікті мал өнімінің болуы қазақ даласында өндіруші өндірістің қалыптасуына ықпалы етті. Сонымен бірге, XIX ғ. 80-ші жылдары қазақ елінің экономикасын игеруді көздеген Ресей империясының және жергілікті фабрика-зауыттардың иелерінің өз өнімдерін кеңінен өткізуге ұмтылысы өндіруші өнеркәсіптің қарқынды дамуына жағдай туғызды.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Мақаланы жазу барысында тарих ғылымын объективтілік және тарихилық қағидалары басшылыққа алынып, дәуір шындығы бейнеленді. Тарихи оқиғалар мен құбылыстарды талдауда логикалық бірізділікпен жүйелілік қағидаты сақталынды. Кәсіпшіліктердің қызметін және даму тенденциясын көрсететін сандық көрсеткіштер мен статистикалық мәліметтер есептік деректер негізінде іріктелініп қарастырылды. Мақаланы жазу барысында өндіріс орындарындағы өнімнің даму немесе құлдырау көрсеткіштерін анықтауда салыстырмалы әдістер кеңінен қолданылды.

XIX ғасырдағы қазақ қоғамындағы әртүрлі кәсіп түрлерінің дамуы туралы деректер Қазан төңкерісіне дейінгі еңбектерде көрініс тапқан. Қазақ халқының күнделікті тұрмысында

қалыптасқан кәсіп түрлерінің болғандығын сол дәуірдің зерттеушілері А.И. Левшин мен А.К. Гейнс еңбектері дәлелдейді [1]. Кеңестік кезеңде жарық көрген М.Н. Покровскийдің еңбегінде XIX ғ. 2-ші жартысы мен XX ғ. басы Ресей империясы тарихында сауда капитализмінің дамыған кезеңі ретінде қарастырылды [2]. Осы тұжырымға сәйкес М. Вяткин, Ғ. Тоғжанов және Л. Студенецкий еңбектерін жариялады [3].

1920–1930 жылдары С.Д. Асфендияров қазақтардың нарықпен өзара байланысын және оның қоғам дамуына оң ықпалын атап көрсетті. Алайда, кеңестік тарих ғылымындағы қатаң идеологиялық шектеулер елдің өткендегі нарықтық қатынастар мен кәсіпкерлік генезисін терең зерттеуге мүмкіндік бермеді. Е. Бекмаханов төңкеріске дейінгі Қазақстандағы капиталистік қатынастардың дамуына Ресейдің прогрессивті ықпалын ерекше көрсетті [5]. Ал П.Г. Галузо, керісінше, Қазақстан экономикасында әскери-феодалдық және капиталистік қанау әдістері үстем болғанын дәлелдеп, Ресейдің прогрессивті ықпалы туралы тұжырымды жоққа шығарды [4].

Орта Азия мен Қазақстанның Ресей елімен сауда-экономикалық байланыстары, тауарлы-капиталистік қатынастардың дамуы мәселесі зерттеуші Н.Г. Аполлова, М.К. Рожкова және Т.К. Литвинова еңбектерінде қарастырылды. Мәселен, Н.Г. Аполлованың зерттеу жұмысында Қазақстанның XVIII-XIX ғ. I-жарт. сауда қатынастары сараланып, жергілікті қазақ саудагерлерінің тек делдалдық қызметпен шектелмей, Орынбор, Петропавл, Троицк сияқты бекіністер арқылы мал саудасымен белсенді айналысқаны көрсетілген [5]. Осы кезеңдегі Торғай облысындағы сауда-экономикалық қатынастардың дамуы тарихы және ондағы татар, орыс көпестерінің қызметі жайындағы маңызды мәліметтерді Г.С. Султанғалиеваның зерттеуінен кездестіруге болады. Сондай-ақ тарихшы Ж.К. Қасымбаевтың Шығыс Қазақстан қалаларының экономикалық тарихына арналған еңбегін ерекше атап өтуге болады [6].

Шетелдік зерттеушілер еңбектерінде қазақ қоғамының урбанизациялану процесі, ауыл шаруашылығы, сауда және тау-кен өндірісінің дамуы кеңінен қамтылды. Мысалы, М. Прайс солтүстік және шығыс аймақтардағы сауда көлемінің ауқымдылығын атап өтіп, жыл сайын тек Петропавлдан Еуропалық Ресейге 30 мың тоннаға дейін ет экспортталғанын жазады [7, 44]. Жетісуда жаңа өнеркәсіп салаларының дамуы нәтижесінде көпестер мен жұмысшы топтарының қалыптасуын Л. Морган дәлелдейді. Ол, сондай-ақ, Құлжаға барар жолда Аякөзге тоқтап, Шыңғыстау кен орындары туралы мәлімет қалдырған Аткинсон ізімен зерттеулер жүргізген [8].

XIX ғасырдың соңындағы Қазақстандағы тау-кен өндірісі мен экономиканың басқа да салаларының жағдайын француз дипломаты Клавдий Оланьон «Сібір және оның экономикалық болашағы» атты еңбегінде сипаттаған. Сонымен қатар, Д. Аббот Маңғышлақ пен Жайық бойын, Дж. Кохрейн, Г. Ланселл, Т. Аткинсон Қазақстанның шығыс аймақтарын, С. Грэм Жетісу өңірін, ал Ю. Скайлер мен Дж. Макгахан оңтүстік бағытты зерттеген [9]. Олар Верный, Шымкент, Әулие-Ата, Қапал, Аякөз, Өскемен, Семей, Ақмола, Гурьев, Орал қалаларының тұрмыс-тіршілігі, халқының саны, ұлттық-әлеуметтік құрамы және сәулет ескерткіштері туралы құнды мәліметтер қалдырған.

Қазіргі кезеңде тарихшылар Х. Абжанов пен М. Қозыбаев қазақ қоғамында кәсіпкерлік топтың қалыптасу тарихын және XIX ғ. 2-ші жартысы және XX ғ. басы аралығындағы тау-кен өнеркәсібіндегі шетелдік капиталдың рөлін арнайы зерттеген [10].

Нәтижелер және оларды талқылау.

XIX ғасырдың ортасында қазақ жерінде Еуропа мен Ресейде кең тарала бастаған капиталистік қатынастардың ықпалы сезіле бастады. Қала тұрғындары мен мал шаруашылығымен айналысатын ауыл халқы арасындағы байланыстардың нығаюы, сонымен қатар тұрмыстық тұтыну тауарларына сұраныстың артуы мал өнімдерін өңдейтін кәсіпорындардың құрылуына алып келді.

Қазақ халқының экономикалық өміріндегі өзгерістердің негізгі факторлары ретінде XIX ғасырдағы нарықтық қатынастардың ене бастауы, ру басшыларының қауымдық жерлерді иемденуі, сондай-ақ қазақтардың құнарлы жайылымдық жерлерін тартып алған патша

өкіметінің отаршылдық саясатының күшеюі атап өтіледі. Бұған қоса, дәстүрлі көшу-қону жолдарының бұзылуы мал шаруашылығында дағдарыс туғызды. Бұл тарихи алғышарттар қазақ қоғамында мүліктік және жеке меншіктік жіктелудің бұрынғы кезеңдерге қарағанда анағұрлым қарқынды жүруіне себеп болды. Мұның айқын дәлелі ретінде 1897 жылғы Бүкілресейлік халық санағы деректерінде қазақтардың жаңа әлеуметтік топтарының тіркелгендігі көрсетіледі. Қала халқының ішінде саудагер-көпестер ерекше орын алып, мол қаржы жинақтай отырып, тек сауда жасаумен ғана емес, өз кәсіпорындарын ашу арқылы да экономикалық өсімге ықпал етті. Атап өтерлік жайт, мемлекет кәсіпорын иелеріне әрдайым қолдау көрсетіп отырды.

XIX ғасырда Қазақстан өнеркәсібінде дамыған негізгі екі сала болды: жер асты пайдалы қазбаларын іздеп-табу мен бастапқы өңдеу өндірісі және ауыл шаруашылығы өнімдерін өңдеу. Шикізат қоры мол өлкеде барлау жұмыстары бұрыннан жүргізіліп келгендіктен, қазақ даласында алғашқы өнеркәсіп орындары пайда болып, түрлі кәсіп түрлері қалыптасты.

Өңдеу салаларының ішінде былғары өңдеу, май шайқау мен қорыту, сабын қайнату, қн тарту, темекі және шарап өндіру кәсіптері алдыңғы қатарда болды. Қазақ шеберлері жүннен арқан, киіз үй жабдықтары, былғарыдан тұрмыстық бұйымдар жасап, олардың сапасы мен көркемдігі жоғары бағаланды. Деректер аңшылық кәсібінің, әсіресе ірі аңдарды аулаудың кең таралғанын көрсетеді. Сонымен қатар, аңшылықтан алынған бағалы терілер саудаға шығарылды.

Қазақ жерінде әртүрлі кәсіптердің пайда болуына ықпал еткен факторлардың қатарында патшалық Ресейдің капиталистік қатынастар жүйесіне тартылуы маңызды орын алады. Бұған қоса, көршілес Батыс Сібірдің индустриалдық әлеуеті мен Қазақстан аумағындағы мол табиғи қазба байлықтары шешуші рөл атқарды. Осы кезеңде ерекше дамыған салалардың бірі – түсті металл өндіру болды.

Шығыс Қазақстанда 1828 жылдан бастап жеке тұлғаларға мемлекет иелігіндегі жерлерде алтын өндіруге рұқсат берілген. Мәселен, Баянауыл өлкесінде 1833 жылы Томск губерниясының кәсіпкер көпесі Степан Попов түрлі бағалы металдарды игеруге рұқсат алады. 1834 жылы Қарақаралы уезінде Богословск күміс-қорғасын кенішімен қатар бірнеше кен орындарын ашқан болатын. Сөйтіп, 1836 жылы Семей облысында Черемухов редутынан таяу жерде руда балқытатын зауыт ашылды [11, 73].

XIX ғасырдың ортасында Қазақстан аумағында түсті металл өндірісі бағытында алғашқы өнеркәсіптік кәсіпорындар құрыла бастады. Солардың бірі – Благодатно-Степанов зауыты. 1844 жылы С. И. Поповтың бастамасымен салынған [12, 134]. Зауытта. 17 жыл ішінде (1844–1861 жж.) өндірілген өнім көлемі 78,3 мың пұт қорғасын, 394 пұт қара мыс және 32 пұт алтын аралас күміс болды. Кәсіпорынның қалыптасқан кезеңінде жұмысшылар саны 272 адамға жетті. Алайда өндіріс құрал-жабдықтарының тозуы, кен мен отын тасымалдаудағы қиындықтарға байланысты зауыт өз қызметін тоқтатты. 1865 жылы қалған құрылыстары өртке ұшырады, дегенмен, қысқа мерзім жұмыс істесе де, Благодатно-Степанов зауыты Қазақстандағы болашақ түсті металлургияның бастамасы болды.

1849 жылы Баянауылда Александровск күміс-қорғасын зауыты іске қосылады. Зауыт сол заман үшін ірі болмаса да, елеулі өндіріс ошақтары саналды [12, 91]. Алайда басыбайлы еңбекке сүйену, техниканың артта қалуы және кен қорының сарқылуы себебінен аталмыш зауыт 1873-ші жылы жабылып қалады..

Қазақстан жері тас көмір қорының молдығымен ерекшеленді. Орталық Қазақстандағы Қарағанды кен орнының алғаш ашылуы қазақ жұмысшысы Аппақ Байжановтың (1824–1887) есімімен байланысты. Сондай-ақ, Ертіс бойы мен Орталық Қазақстандағы бірқатар кен орындарын ашуда еңбегі зор Қ. Пішенбаев 1867 жылы Екібастұз көмір кенін, 1895 жылы Майқайын түрлі түсті метал орнын ашқан болатын. Ол Павлодарлық көпес А. И. Деровқа жалданып, маркшейдер ретінде жұмыс істеп, Александров, Талдыкөл, Жамантұз, Қарасор, Шөптікөл, Майкөбен сияқты көмір кен орындарын ашты [11, 34].

Атылмыш кезеңде ресейлік кәсіпкерлерінің қаражаттары Қазақстан жеріндегі мол қазба байлықтарды игеруге бағытталды. Олар кен орындарын жергілікті қазақтардан төмен бағаға

сатып алды. Мысалы, 1840-жылдары көпестер Н. Ушаков пен А. Рязанов ауқатты қазақстардан Қарағанды көмір кендерін, Кспен мыс кенішін, жезқазған және Спасск-Воскресенск мыс кен орындарын иемденді.

1880-жылдардың ортасына таман С.А. Попов (С.И. Поповтың немересі) Қарқаралы уезінің оңтүстік шығысында орын тепкен Космо-Демьяновск зауытын, сондай-ақ Балқаштың солтүстік жағына таяу жердегі Қызылеспе елді мекенінде Степановск зауытын ашты. Бұл зауыт үздік-создық жұмыс істеп, алғашқысы 1913- жылға дейін, соңғысы 1917-жылға дейін жұмыс істеді [10, 262].

Қазақстанның орталық және солтүстік аймақтарында кен өндіру ісімен көптеген кәсіпкерлер айналысты. Олардың қатарында Загряжский, Кузнецов, Пермикин, Перфильев, Бехметьев, Максимовтар болды. Дегенмен, тәжірибенің жеткіліксіздігі, қаржы тапшылығы және өндіріс техникасының төмен деңгейі олардың барлығының табысқа жетуіне мүмкіндік бермеді. Кейбір кәсіпкерлер оңай пайдаға ұмтылып, ақыр соңында банкротқа ұшырады.

XIX ғ. 80-жылдарында Қазақстанда қорғасын өндірісі жанданып, керісінше мыс өндірісі құлдырай бастады. Мұның басты себебі – жергілікті өнімнің сапасы жоғары шетелдік мысқа бәсекелестікке түсе алмауы еді. Дегенмен, электротехника саласының дамуы мысқа деген сұранысты арттырып, 1890-жылдары метал бағасының қымбаттауына әкелді. Соның нәтижесінде Қазақстандағы мыс өндірісі Спасск зауытының қызметіне байланысты жаңа серпін алды.

Өлкедегі тау-кен ісінің жетекші салаларының бірі алтын өндіру еді. Архивтік деректерге сәйкес, 1876 жылы Ақмола облысында бір ғана алтын кен орны жұмыс істесе, екі жылдан соң олардың саны 6 жетіп, 3 пұт алтын өндірілді [13, 37]. 1882 жылдан бастап, алтын өндіру ісінде айқын ілгерілеу байқалды, 10-нан 29-ға дейін саны артты, өндірілген өнім көлемі 7 пұтқа жетті. Бұл кезеңде алтын кен орындарындағы жұмысшылардың саны 431 ден 2086 ға дейін көбейді [14, 34].

1885 жылы Ақмола облысының Қарағанды аймағында тас, көмір, мыс және алтын өндіріліп, Көкшетау уезінде 29 алтын кен орны анықталды. Нәтижесінде 1 508 082 пұт тас көмір, 146 265 пұт алтын өндірілген [14, 34].

Өскемен уезінде алтын өндіретін 125-тен астам кеніш жұмыс істеген [11, 264]. Алайда XX ғасырдың басына қарай олардың саны екі есеге жуық қысқарды. Бұған қаражат тапшылығы, құрылыс материалдарының жетіспеуі, жол қатынасының әлсіздігі және ауыр салық жүйесі себеп болды. Зерттеуші М. Асфендияровтың көрсетуінше, бұл жағдай өнеркәсіп иелерін капиталдарын біріктіруге, өзара серіктестіктер құруға және өндіріс технологиясын жетілдіруге итермеледі.

Алтын өндірісін дамыту мақсатында Ресейдің, Сібірдің және Алтай өңірінің кәсіпкерлері мол қаржы құйды. 1904 жылы Өскемендегі 348 кеніш негізінде «Алтай алтын өнеркәсібі компаниясы», 1906 жылы «Атбасар мыс кен орындарының акционерлік қоғамы» құрылды. Соңғысы Жезқазған жеріндегі кен орындарын иемденді. XX ғасырдың басына таман қазақ жеріндегі мыс кен орындары шетелдік кәсіпкерлердің акционерлік қоғамдарының қарамағына өтті.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Қазақстанның кен орындары мен мұнай өндірісін игеру ісінде шетелдік кәсіпкерлердің рөлі айрықша болды. Акция иелері негізінен Англия, Франция, АҚШ, Германия, Швеция, Испания және басқа да мемлекеттердің азаматтары еді. 1906 жылы Зайсан уезіндегі бес кеніш пен рудниктің бірігуі нәтижесінде «Марқакөл алтын өнеркәсіп серіктестігі», ал 1912 жылы Өскемен уезінде «Оңтүстік Сібір алтын өнеркәсіп серіктестігі» құрылды. Алайда, кен орындары мен шахталардың тонаушылық сипатта пайдаланылуы және техниканың жаңартылмауы салдарынан олар біртіндеп жұмыс қабілетінен айырылды. Нәтижесінде өндірілген шикізаттың көп бөлігі шетелге тасымалданып отырды.

Ресейлік кәсіпкерлердің кен өндіру ісінде тәжірибесі де, заманауи техникалық құрал-жабдықтары да жеткіліксіз болды. Өндірілген өнімді өткізу барысында түрлі қиындықтарға кезікті. Соған қарамастан Ресей шенеуніктері шетелдік кәсіпкерлерді үнемі қолдап отырды.

Бұл қолдау көбіне жемқорлық сипат алды, яғни олар пара алу арқылы шетелдік капитал иелерінің мүддесін қорғады. Кәсіпкерлердің ішінде кездейсоқ адамдар да болды: қатардағы мұғалімдер, қасапшылар, ұсақ саудагерлер мен тіпті тілмаштар да кәсіпкерлікпен айналысуға тартылды. Өз иеліктерінде капитал болмағанымен, олар Батыс елдеріндегі банктерден несие алып, Қазақстандағы кеніштер мен шахталарды арзан бағамен сатып алды. Жергілікті шикізатты төмен бағамен иеленіп, кейін қымбатқа сатып, банктік қарыздарын өтеп қана қоймай, мол пайдаға кенелді.

Қазақстанның тау-кен өндірісіндегі аса маңызды салалардың бірі – мұнай өндірісі XIX ғасырдың соңына қарай қалыптасты. Алғашқы қадамдарды неміс кәсіпкері С. Леман жасады. Ол «Эмба Каспий» компаниясын құра отырып, 1894 жылы Қарашұңғыл аймағында алғашқы бұрғылау жұмыстарын жүргізді [11, 28]. С. Леман ағылшын кәсіпкерлерімен бірлесіп «Орал-Каспий мұнай бірлестігін» құрды. 1913 жылы Мақаттан мұнайдың табылуы өндіріс ауқымын кеңейтіп, жаңа кәсіпорындардың ашылуына жол ашты.

Статистикалық мәліметтерге сәйкес, 1915 жылдың 1 қаңтарына қарай Орал облысының әртүрлі аудандарында 100-3000 фут тереңдікте 142 скважина бұрғыланған болатын. 1900–1917 жылдар аралығында Жем өңірінен бөлек, Еділ-Жайық өзендері аралығы, Мұғалжардың батысы (Мортық, Итассай), Каспий маңының орталық бөлігі (Мәтенқожа), Мақат, Ескеннің солтүстігі және Қарашұңғылда мұнай өндірілді. Солтүстік Ескенде 7, Қарашұңғылда 20 бұрғылау скважинасы жұмыс істеп, ал Қаратонда тәулігіне 80–160 тоннаға дейін мұнай алынған [15, 60].

Бұл кезеңдегі мұнай кәсіпшіліктерін қазіргі Батыс Қазақстандағы мұнай өнеркәсібінің негізін қалаған нысандар ретінде қарастыруға болады. Дегенмен, мұнай өндіру ісі шетелдік капиталист-кәсіпкерлердің, ең алдымен ағылшындардың қолында болды. Шетелдік компаниялар мол пайда тапты, өйткені олар бірнеше артықшылыққа ие еді: біріншіден, отандық бәсекелес компаниялар болмады; екіншіден, жергілікті қазақ халқы арзан жұмыс күші ретінде пайдаланылды; үшіншіден, ағылшын кәсіпкерлері мұнай барлау мен өндіруде айтарлықтай жеңілдіктерге ие болды. Ал жергілікті халыққа мұндай мүмкіндіктер берілмеді. Нәтижесінде, шетелдік кәсіпкерлер Қазақстандағы мұнай өнеркәсібінен мол табысқа кенеліп отырды.

XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстан аумағында бекініс-қалалардың көбеюіне байланысты құрылыс материалдары өндірісі жанданды. Әсіресе кірпіш жасау ісі кең өріс алып, 1860-жылдары Өскемен қаласында – 3, ал Семейде – 16 зауыт жұмыс істеді. Ғасырдың соңына қарай қазақ капиталының қатысуымен өлкеде 355 түрлі зауыт (тері өңдеу, май шығару, жүн түту, май шам өндіру және т.б.) құрылып, олардың жылдық өнім көлемі 2,8–3,1 млн сомды құрады. Тері илейтін зауыттардан басқа сабын қайнататын, салы жасайтын зауыттар да қалыптасты. Өндіруші кәсіпорындардың арасында ұн шығару кәсіпорындары жетекші орынға шықты. Павлодар және Семей қалаларында ірі диірмендер пайда болды [16, 105-п.].

Қазақстандағы алғашқы тау-кен өндірісі негізінен Алтай мен Орталық Қазақстанда шоғырланды. Бұл аймақтарда түсті металдар мен көмір өндіру ісі жолға қойылды. 1855 жылы Өскеменде жұмыс істеген үш тері зауытының жалпы өнім көлемі 10 302 сомға тең болды. Семейде осындай алты зауыт жұмыс істеп, 27 800 сом көлемінде өнім өндірді. Бұдан бөлек сабын қайнататын, сары май өңдейтін, кірпіш күйдіретін кәсіпорындар да пайда болды.

Өнеркәсіптік кәсіпорындардың ішінде ұн тарту диірмендері жетекші орынға шықты. Павлодар мен Семей қалаларында ірі диірмендер салынып, жергілікті ауыл шаруашылығы өнімдерін өңдеу ісі дамыды. XIX ғасырдың 60-жылдарында шарап өндіру ісі де жанданып, ұсақ тауарлы өндіріс зауыттарының саны артты. Мәселен, 1885 жылы Семей облысында 113 зауыт жұмыс істеп, оларда 1524 жұмысшы еңбек етті. Бұл кәсіпорындардың басым бөлігі мал өнімдерін өңдеумен айналысты. Алғашқы ірі өнеркәсіптік ошақтар Ақмола мен Семей облыстарында шоғырланды.

1898 жылғы деректер бойынша Семей өңірінде 13 былғары, 9 сабын қайнататын, 2 сыра ашытатын, 23 кірпіш зауыты жұмыс істеген. Көкпекті, Семей және Павлодар қалаларында 13 май өндіретін, 23 былғары және бірнеше тоң май зауыттары қызмет етті [17, 41.]. Торғай

облысында 42 былғары, май қорыту, сабын қайнату зауыттары, 202 диірмен жұмыс істеген. Мұның барлығы өнеркәсіптің дамуының бағыттарын айқын көрсетеді.

Өнеркәсіп иелерінің көпшілігі саудагер көпестер болды. Олардың қатарында орыс және татар кәсіпкерлерімен қатар, жергілікті қазақ саудагерлері де өз кәсібін дамыта бастады. Архив деректерін зерттеген Г. С. Султанғалиева атап өткендей, XIX ғасырдың соңына қарай қазақ жерінде қасапханалар, мал соятын қоғамдық кәсіпорындар пайда болып, тірі малды шетелге айдап әкету көлемі едәуір қысқарды [6].

Сонымен қатар, балық аулау кәсібі де едәуір дамыды. XIX ғасырдың екінші жартысында Еділ, Жайық, Каспий теңізі мен Зайсан өңірінде қазақ балықшылары да бұл салаға тартылып, кәсіби құрал-жабдықтармен қамтамасыз етілді. Кәсіпорындарда өндірілген балық өнімдері Астрахань және Ресейдің өзге қалаларына жөнелтілді. Жетісу мен Балқаш өңірінде де балық аулау ісі жолға қойылып, жергілікті базарларда саудаға шығарылды.

XX ғасырдың басына қарай Қазақстанда диірмендер, жүн иіру, тері өңдеу, май шығару сияқты кәсіпорындар кеңінен тарады. Орыс шаруаларының жаппай қоныстануына байланысты бидай өндіру күшейіп, ұн дайындайтын кәсіпорындар қолда бар капиталды шоғырландыруға мүмкіндік алды. 1908 жылы құрылған ұн өндіретін акционерлік қоғам синдикаты өлкедегі ірі өнеркәсіптік құрылымдардың бірі болды. Оның басшылығын белгілі көпестер М. Красильников, М. Артоманов және Л. Мусиндер атқарып, қала басқармасын да өз бақылауына алды.

Қорытынды.

XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасырдың басында Қазақстандағы тау-кен өнеркәсібі қарқынды дамыды. Қорғасын, мыс және алтын өндірісі өлкенің экономикалық құрылымын айқындап, жұмысшы табының қалыптасуына алғышарт жасады. Жергілікті халықтың әлеуметтік жағдайының төмендеуі қазақ жатақтарын өндіріс орындарына тартты, бұл өз кезегінде ауылдық қоғамның әлеуметтік жіктелуін күшейтті.

Дегенмен, өндірістің дамуында бірқатар қайшылықтар байқалды. Бір жағынан алтын мен мыс өндірісі жаңа технологиялар мен шетелдік капиталдың келуіне байланысты кеңейсе, екінші жағынан қаржы тапшылығы, жол қатынасының әлсіздігі және салық саясаты жергілікті кәсіпкерлердің мүмкіндіктерін шектеді. Нәтижесінде Қазақстанның бай кен орындары шетелдік компаниялардың қолына өтті.

Осылайша, Қазақстандағы түсті металлургия саласының дамуы табиғи ресурстарды игеру мен шетел капиталының ықпалына тікелей байланысты болды. Бұл үрдіс бір жағынан аймақтың өнеркәсіптік-инфрақұрылымдық әлеуетін арттырса, екінші жағынан жергілікті халықтың экономикалық тәуелсіздігіне кедергі келтірді.

XIX ғасыр мен XX ғасырдың алғашқы кезеңінде Қазақстан аумағындағы сауда қатынастарының жандануы, айырбас пен жәрмеңке саудасының дамуы аймақтың отарлық сипаттағы жағдайына қарамастан, жергілікті халықтың әлеуметтік-экономикалық қажеттіліктерін қанағаттандыруда маңызды рөл атқарды. Сауда айналымының өсуі, табиғи байлықтардың молдығы мен мал өнімдерінің жеткілікті болуы қазақ даласында алғашқы өнеркәсіп ошақтарының пайда болуына түрткі болды. Бұл өндіріс орындарының ішінде жетекші орынды мал өнімдерін өңдеуге маманданған кәсіпорындар иеленді. Сонымен қатар, руданы игеру, майда тауарлы кәсіпшіліктер, тұз өндіру, балық аулау және мұнай кәсібі де дами бастады.

Әдебиеттер тізімі

1. Левшин А.И. Описание киргиз-кайсацких или кайсак-киргизских орд и степей. – Алматы: Санат, 1996. – 656 с.; Гейнс Л. Киргизские очерки // Военный сборник, 1866. №1. – С.145-178.
2. Володьков О.П. Проблемы торгового капитализма в работах М.Н. Покровского: диссертации... канд. ист. наук. – Омск, 2002. –120 с.
3. Вяткин М.П. Торговый капитализм в России. М.-Л.; Гос издательство, 1927. – 244 с.; Тогжанов Г. О казахском ауле. Кызыл-Орда, 1927.; Студенецкий Л.И. Очерки по экономике

казахского хозяйства// Известия. 3- СО.ИРГО. – Омск, 1929.

4. Асфендияров С.Д. История Казахстана с древнейших времен. Алма-ата: Қазақ университеті, 1993. –636 с.

5. Аполлова Н.Г. Экономические и политические связи Казахстан с России со Средней Азии 40-60- годы XIX века. – Москва, 1960.

6. Султангалиева Г.С. Западный Казахстан в системе этнокультурных контактов (XVIII-начало XX вв.) – Уфа: РИО РУНМЦ Госкомнауки, 2001. – 260 с.

7. Есмаганбетов К.Л. Что писали о нас Западе. Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 152 с.

8. Morgan E.D. A Journey through Semiretchia to Kuldja in 1880 // Proceedings of the Royal Geogr. Society and Monthly Record of Geography. 1881. Vol. III. PP. 150-169 pp.

9. Оланын Клавдий. Сибирь и ее экономическая будущность с предисловием Фредерика Пасси; перевод с французского А. Д. Погужова. – С.- Петербург: типография Товарищества «Просвещение», 1903. – 252 с.

10. Козыбаев М.К. Актуальные проблемы изучения Отечественной истории / М.К. Козыбаев// Материалы научной сессии ученых Министерства науки– академии наук РК. – Алматы, 1998.

11. Асылбеков М.А. Алдабергенев Қ. XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. басында Ресей империясының Қазақстанда жүргізген отарлау саясатының зардаптары (1860-1917). – Павлодар, 2003. – 369 б.

12. Алампиев П.М. Ликвидация экономического неравенства народов Советского Востока и социалистическое размещение промышленности (Исторический опыт Каз ССР). Издательство академии наук СССР, 1958. – 451 с.

13. Памятная книжка и адрес календарь Акмолинской области за 1887 г. – С. 203.

14. Памятная книжка и адрес календарь Акмолинской области за 1885 г. – С. 34.

15. Обзор Уральской области за 1915 г. –120 с.

16. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві 369-қ.,1-т. 2044-іс,-105-п

17. Памятная книжка и адрес календарь Акмолинской области за 1890 г. – С. 41.

References

1. Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kajsackih ili kajsak-kirgizskih ord i stepej. –Almaty: Sanat, 1996. – 656 s.; Gejns L. Kirgizskie ocherki // Voennyj sbornik,1866. №1. – S.145-178.

2. Volod'kov O.P. Problemy torgovogo kapitalizma v rabotah M.N. Pokrovskogo: dissertacii... kand. ist. nauk. – Омск, 2002. –120 s.

3. Vyatkin M.P. Torgovyj kapitalizm v Rossii. M-L.; Gos izdatel'stvo, 1927. – 244 s.; Togzhanov G. O kazahskom aule. Kzyl-Orda, 1927.; Studeneckij L.I. Ocherki po ekonomike kazahskogo hozyajstvo// Izvestiya. 3- SO.IRGO. – Омск, 1929.

4. Asfendiyarov S.D. Istoriya Kazahstana s drevnejshih времен. Alma-ata: Қазақ universiteti, 1993. –636 s.

5. Apolova N.G. Ekonomicheskie i politicheskie svyazi Kazahstan s Rossii so Sredej Azii 40-60- gody XIX века. – Moskva, 1960.

6. Sultangalieva G.S. Zapadnyj Kazahstan v sisteme etnokul'turnyh kontaktov (HVIII- nachalo XIX vv.) – Ufa: RIO RUNMC Goskomnauki, 2001. – 260 s.

7. Esmaganbetov K.L. CHto pisali o nas Zapade. Almaty: Qazaq universiteti, 1992. – 152 s.

8. Morgan E.D. A Journey through Semiretchia to Kuldja in 1880 // Proceedings of the Royal Geogr. Society and Monthly Record of Geography. 1881. Vol. III. PP. 150-169 pp.

9. Olan'on Klavdij. Sibip' i ee ekonomicheskaya budushchnost' s ppedicloviem Fpedepika Passi; pepevod c fpanцузского A. D. Pogpuzova. – С.- Petepbupg: tipogpafiya Tovapishchestva «Ppocveshchenie», 1903. – 252 p.

10. Kozybaev M.K. Aktual'nye problemy izucheniya Otechestvennoj istorii / M.K. Kozybaev// Materialy nauchnoj sessii uchenyh Ministerstva nauki– akademii nauk RK. – Almaty, 1998.

11. Asylbekov M.A. Aldabergenov Q. XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. басында Resei

imperiasynyñ Qazaqstanda жүргızgen otarlaw saiasatynyñ zardaptary (1860-1917). – Pavlodar, 2003. – 369 b.

12. Alampiev P.M. Likvidaciya ekonomicheskogo naravenstva narodov Sovetskogo Vostoka i socialisticheskoe razmeshchenie promyshlennosti (Istoricheskij opyt Kaz SSR). Izdatel'stvo akademii nauk SSSR, 1958. – 451 s.

13. Pamyatnaya knizhka i alres kalendar' Akmolinskoj oblasti za 1887 g. – S. 203.

14. Pamyatnaya knizhka i alres kalendar' Akmolinskoj oblasti za 1885 g. – S. 34.

15. Obzor Ural'skoj oblasti za 1915 g. – 120 s.

16. Qazaqstan Respublikasy Ortalyq memlekettik aphivi 369-q., 1-t. 2044-ic., -105-p

17. Pamyatnaya knizhka i adres kalendar' Akmolinskoj oblasti za 1890 g. – S. 41.

РАЗВИТИЕ РАЗЛИЧНЫХ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В КАЗАХСКОЙ СТЕПИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА И В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

ЕСПЕНБЕТОВА А.М.^{1*}, ИСЕНОВ О.И.²

***Еспенбетова Айнагул Мейрамбеккызы¹** – Кандидат исторических наук, доцент, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актөбе, Казахстан

E-mail: aikami@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0026-9678>

Исенов Отеген Ихсанович² – Кандидат исторических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтұрсынулы, г. Костанай, Казахстан

E-mail: utegen59@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6616-5252>

Аннотация. Статья посвящена истории социально-экономического развития Казахстана во 2-й половине XIX - начале XX века. Авторы делают историографический обзор отечественных и зарубежных работ, опубликованных по данной проблеме. Распространение капиталистических отношений в стране, развитие торговли, наличие богатых природных ресурсов и продукты животноводства, а также колониальная политика России анализируются как основные факторы, приведшие к созданию обрабатывающей промышленности на казахской земле. В качестве основных отраслей экономической жизни анализируются создание и деятельности масложировой, мукомольной, кожевенной мыловаренного производства, табачной изделий и горнодобывающей, нефтеперерабатывающей, соляной промышленности в различных регионах Казахстана. Кроме того, авторы, на основе количественных показателей и статистических данных проводят сравнительный анализ производственной деятельности и тенденции развития различных предприятий на казахской земле во второй половине XIX – начале XX вв..

Определяется колониальный характер экономической политики Российской империи и эксплуатация владельцев иностранных компаний, по отношению к казахам.

Ключевые слова: промышленность, капитализм, экономика, торговля, развитие, сырье, хозяйство, бизнес

THE DEVELOPMENT OF PAZLICHNYKH PROMNOSTI IN THE KAZAKH STEPPE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY AND THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

YESPENBETOVA A.M.^{1*}, ISENOV O.I.²

***Yespenbetova Ainagul Meyrambekkyzy¹** - Candidate of historical sciences, senior lecturer, Aktobe regional university named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

E-mail: aikami@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0026-9678>

Isenov Otegen Ihsanovich² - Candidate of historical sciences, associate professor, Kostanay regional university named after A. Baitursynuly, Kostanay, Kazakhstan

E-mail: utegen59@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6616-5252>

Abstract. The article is devoted to the history of the socio-economic development of Kazakhstan in the 2nd half of the 19th century and at the beginning of the 20th century. The author makes a historiographical review of domestic and foreign works published on this issue. The spread of capitalist relations in the country, the development of trade, the presence of rich natural resources and livestock products, as well as the colonial policy of Russia are analyzed as the main factors that led to the creation of manufacturing industry on Kazakh soil. As the main sectors of economic life, the creation and activities of the oil and fat, flour milling, tanning, soap production, tobacco products and mining, oil refining, salt

industries in various regions of Kazakhstan are analyzed. In addition, the authors, on the basis of quantitative indicators and statistical data, conduct a comparative analysis of the production activity and development trends of various enterprises on Kazakh soil in the second half of the 19 th – early 20th centuries. The colonial nature of the economic policy of the Russian Empire and the exploitation of foreign company owners in relation to the Kazakhs are determined.

Key words: industry, capitalism, economy, trade, development, raw materials, farming, business